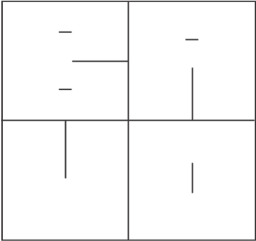

KONTEKSTI KULTURE

STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

BROJ III
2025

An abstract graphic in the bottom right corner consisting of numerous wavy, vertical lines of varying thicknesses, creating a sense of movement and depth. The lines are a slightly darker shade of purple than the background.

DRUŠTVO
ZA
KULTURNI
RAZVOJ
BAUO

KONTEKSTI KULTURE | CONTEXTS of CULTURE
Studije iz humanistike i umjetnosti | Studies in Humanities and Arts

ISSN 3027-4222 | Štampano izdanje | *Printed Edition*
ISSN 3027-4818 | Elektronsko izdanje | *Electronic Edition*

Izdavač | *Publisher*

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | *Association for Cultural Development “Bauo”*

Za izdavača | *For the Publisher*

Dušan Medin

Naučna redakcija | *Scientific Editorial Board*

Edidio Ivetić (Italija), Dragana Radojičić (Srbija), Boris Kavur (Slovenija),
Martina Blečić Kavur (Slovenija), Tanja Petrović (Slovenija), Ljiljana Gavrilović (Srbija),
Koraljka Kuzman Slogar (Hrvatska), Amra Sačić Beća (Bosna i Hercegovina),
Nenad Vujadinović (Crna Gora), Edin Jašarović (Crna Gora),
Zrinka Mileusnić (Slovenija), Branko Banović (Srbija)

Redakcija | *Editorial Board*

Stanka Janković Pivljanin, Dušan Medin, Jasmina Bajo, Milica Stanić Radonjić

Glavna i odgovorna urednica | *Editor-in-Chief*

Stanka Janković Pivljanin

Objavljeno uz podršku Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija Crne Gore
u okviru Konkursa za sufinansiranje naučnoistraživačke djelatnosti u 2025. godini

*Published with the support of the Ministry of Education, Science and Innovation of Montenegro
as part of the Competition for co-financing scientific research activities in 2025.*

Impresum časopisa objavljen je na linku: | *The journal's imprint is published at the link:*

www.kontekstikulture.me

KONTEKSTI KULTURE
STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

CONTEXTS *of* CULTURE
STUDIES IN HUMANITIES AND ARTS

III

PETROVAC NA MORU
MMXXV

SADRŽAJ | CONTENT

Riječ urednice | 7 | *A Word from the Editor* | 10

PAMĆENJE UKUSA | THE MEMORY of TASTE

Amra Šačić Beća | Poljoprivreda i proizvodnja hrane u unutrašnjosti rimske Dalmacije | 15

Milena Jokanović | Reforma sećanja | 27

Vesna Delić | Varenika: kuvana rakija ili „kuvano mlijeko“? Nekoliko skica o identitetima i kulturnom nasleđu | 37

GOZBENE SLIKE | BANQUETING SCENES

Janko Ljumović | Hrana u krupnom planu: od rekvizite do glavnog junaka | 55

Pavle Pavlović | Gozbene slike kao obeležje društvenog statusa u evropskom romanu XIX veka | 65

Olga Vojičić Komatina | Fenomen hrane i gladi kao aspekt individualnog i kolektivnog identiteta u crnogorskoj književnosti | 79

ŽIVA TRPEZA | A TABLE ALIVE

Tamara Ognjević | Gastronomsko nasleđe i UNESCO: u potrazi za definicijom | 91

Ilija Moric | New Trends, Skill Needs and Developing Experiences
in Contemporary Food Tourism: An Educational Perspective | 101

Hristina Mikić | Kreativna ekonomija i muzeji stakla: primeri prakse
iz Sjedinjenih Američkih Država i sa Balkana | 111

PRIKAZI | REVIEWS

Edin Jašarović | Zbornik radova *Staklo: nasleđe, umetnost, kreativna ekonomija, tehnologija* (ur. Hristina Mikić) | 131

Zvonimir Drvar | *Svila, zmajevi i papir* Zvonimira Stopića i Gorana
Đurđevića | 135

Uputstvo za autore | 137 | *Guideline for the Authors* | 139

POLJOPRIVREDA I PROIZVODNJA HRANE U UNUTRAŠNOSTI RIMSKE DALMACIJE

Amra Šaćić Beća¹
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Prirodni potencijal prostora koji su naseljavale ilirske zajednice uslovio je da uz stočarstvo poljoprivreda bude jedna od osnovnih privrednih grana u vrijeme samostalnosti autohtonih zajednica, kao i u kasnijem rimskom periodu. Poljoprivredne kulture koje su autohtoni stanovnici Ilirika uzgajali jesu dvozrna pšenica, ječam, proha, bob, leća, jabuka, kruška, drijenak, trnjinna, maslina, pir, proso, mrkva, divlja repa, vinova loza i lješnjak. Kada pišu o poljoprivredi prije uspostave rimske vlasti, grčki pisci se u svojim tekstovima uglavnom osvrću na poljoprivredne prilike u otočno-obalnom pojasu, te neposrednom zaleđu obalnog dijela Dalmacije. Plodnost zemljišta u tom dijelu Ilirika spominju, između ostalih, Hekatej, Pseudo-Skilaks, Teopomp, Pseudo-Aristotel i Strabon. Ipak, imajući u vidu da grčki pisci informacije preuzimaju iz sekundarnih izvora, treba krajnje oprezno pristupati analizi istih. Dolaskom Rimljana na prostor Ilirika dolazi do značajnog unapređenja poljoprivredne proizvodnje. U svoje nove ilirske provincije (Dalmaciju i Panoniju) Rimljani su donijeli nove tehnologije u obradi zemlje, novi način za uzgoj postojećih kultura, te nove poljoprivredne kulture. Tako su, između ostalog, na prostor Dalmacije donijeli ovas, buraniju, luk, peršun, kupus, repu, gljive, rogač, a od voćnih vrsta breskve, nar, šljive, višnje i narandže. Najviše podataka o rimskoj poljoprivredi ostavili su Katon Stariji, Varon, Kolumela i Plinije Stariji. Arheološki nalazi su najvažniji izvori za izučavanje poljoprivrede u unutrašnjosti Dalmacije.

Ključne riječi: Ilirik, provincija Dalmacija, *villa rustica*, religija, poljoprivredne kulture, *fundus*, *praedia*

¹ amra.sacic@ff.unsa.ba.

Prirodni potencijal prostora rimske provincije Dalmacije uslovio je da uz stočarstvo i rudarstvo poljoprivreda bude jedna od osnovnih privrednih grana. Uprkos tome, u djelima grčko-rimskih pisaca pojavljuju se samo fragmentarni podaci na osnovu kojih se može steći određena historijska slika o agronomiji rimske Dalmacije. U tom kontekstu puno su brojniji arheološki nalazi, a njihova interpretacija ostavlja više prostora za definisanje procesa vezanih za ovu granu privrede. Grčko-rimski narativni izvori primarno su fokusirani na otoke i jadransko priobalje, jer je to prostor na kome je interakcija autohtonog stanovništva s Grcima i Rimljanima bila višestruko intenzivnija u odnosu na unutrašnjost.

KRATKI OSVRT NA POLJOPRIVREDNU DJELATNOST U PREDRIMSKOM PERIODU

Najstariji podatak koji se odnosi na poljoprivredu prostora kasnije rimske provincije Dalmacije zabilježio je Hekatej iz Mileta, a sačuvan je u prepisu Stefana Bizantinca. Spomenuti logograf je u šestom stoljeću stare ere zabilježio da je zemlja Liburna izuzetno plodna (Steph. Byz. *Ethn.* 415). Taj podatak je vjerovatno nastao na osnovu iskustava grčkih kolonizatora koji su od Liburna kupovali poljoprivredne namirnice (Škegro 1999: 184–185). Dva stoljeća kasnije i Pseudo-Skilaks spominje plodnu unutrašnjost koja se može povezati s dolinom rijeke Neretve (grč. Naron): „U unutrašnjosti, nalazi se veliko jezero, koje se prostire od trgovačkog naselja sve do Autarijata, a to je jedan ilirski narod. Na jezeru je otok od jedne stotine i dvadeset stadija, koji je osobito pogodan za poljodjelatnost. Rijeka Naron teče dalje iz tog jezera. Od Narona do rijeke Arion je dan putovanja“ (Ps. Scyl. c. 24; prijevod Wilkes 2001: 110).

U nauci se ipak postavlja pitanje gdje bismo danas locirali jezero iz kojeg prema Pseudo-Skilaksu izvire rijeka Neretva, odnosno plodni otok koji se

nalazi na tom jezeru? Starija historiografija ovo jezero povezuje sa Skadarskim jezerom, pripisujući Pseudo-Skilaksu grešku da je rijeku Naron (Neretva) zamijenio s rijekom *Dilon* (Drim) (Suić 1953: 116–121; Papazoglu 1969: 74–75). Savremena pak historiografija odbacuje mogućnost da je grčki zemljopisac napravio tako krupnu grešku i zamijenio dvije velike rijeke Ilirije. Neretva je najveća rijeka jadranskog sliva i glavna komunikacijska veza s unutrašnjosti, te su je Grci zasigurno dobro poznavali. Pojam *veliko jezero* se po svemu sudeći odnosi na Hutovo blato (Šašel Kos 2005: 175–176; Šašel Kos 2013: 251–254). Naime, skorašnja sistematska arheološka istraživanja na tom području otkrila su ostatke grčkih amfora i drugog materijala koji je tu dospio riječnom plovidbom (Vasilj i Forić 2008: 45–78). Stoga se može zaključiti da su Grci vrlo rano upoznali plodnu dolinu Neretve. U rimsko doba tu su se nalazila poljoprivredna gazdinstva, od kojih je najpoznatije ono u Mogorjelu kod Čapljine.

Pod utjecajem grčke kulture na srednjodalmatinskim otocima i priobalju od trećeg stoljeća stare ere počinju se intenzivno uzgajati vinova loza i masline (Škegro 1999: 153, 179; Kirigin *et al.* 2005: 9–13). Tek u rimsko doba ove kulture počinju da se uzgajaju i u unutrašnjosti, primarno u dolini Neretve, gdje je klima bila pogodna za uzgoj tih kultura.

Arheobotaničke i arheozoološke analize koje su vršene u ripačkim sojenicama (okolina Bihaća) pokazuju da su se u predrimsko doba u unutrašnjosti uzgajali dvozna pšenica, ječam, proha, bob, leća, jabuka, kruška, drijenak, trešnja, trnjina, loza i lješnjak. Također, pronađeni alat (motike, rala, kose, srpovi, kosijeri, oruđe za lov i ribolov, krampovi i sjekire) svjedoči o intenzivnoj poljoprivrednoj proizvodnji u razdoblju prije uspostave rimske vlasti (Busuladžić 2014: 50). O uzgoju pojedinih kultura u unutrašnjosti kod autohtonog stanovništva sporadične informacije se mogu također

naći u narativnim izvorima. Tako Polibije, kada opisuje vladavinu Gencija, posljednjeg vladara iz Agronove dinastije (181–168. godine p. n. e.) navodi da su se Delmati odmetnuli od kralja i naplaćivali pograničnim narodima svojevrсни porez u stoci i žitu: „Građani Ise su slali više puta poslanstva u Rim i žalili se da im Delmati pustoše zemlju i gradove Epetij i Tragurij koji su u savezu sa njima. Slično su glasile i žalbe Daorsa. Zato je senat uputio delegaciju pod vodstvom Gaja Fanija da ispita situaciju u Iliriji, a naročito zasnovanost optužbi protiv Delmata. Delmati su se pokoravali Pleuratu dok je ovaj bio živ, a kad je umro i naslijedio ga Gencije, odmetnuli su se od njega, počeli da ratuju sa pograničnim narodima, od kojih su im neki plaćali i foros u stoci i žitu. To je bio razlog upućivanja Fanija u Iliriju“ (Polib. 32. 9; prijevod M. Rici). Iz spomenutog Polibijevog podatka može se zaključiti da je žito bilo izuzetno vrijedno i njegovo posjedovanje je nadomještavalo izostanak novca kod indigenih zajednica koje nisu imale razvijenu robno-novčanu trgovinu. Posebnu vrijednost žito je imalo za zajednice poput Delmata, na čijoj teritoriji zemlja nije bila pogodna za uzgoj žitarica. Međutim, to ni kom slučaju ne znači da Delmati koji su naseljavali prostor kraških polja u jugozapadnoj Bosni nisu uopće uzgajali žitarice. Premda je stočarstvo bila glavna grana njihove privrede, arheološka istraživanja su utvrdila da su Delmati uzgajali žito u ravninama ispod gradina. To potvrđuju pronađeni ručni žrvnjevi u predrimskim lokalitetima koji se povezuju sa spomenutom autohtonom zajednicom. Intenzivnija proizvodnja žita ipak započinje u rimskom periodu, kada prerada žita prelazi na viši nivo izgradnjom vodenica (Zaninović 1967: 93).

Nije isključena mogućnost da su Delmati u predrimskom periodu nastojali poboljšati kvalitetu svojeg zemljišta. Strabon navodi da su Delmati svakih osam godina dijelili zemljište (Strab. 7. 7. 5). Danas se općenito smatra da se ovaj podatak odnosi na preraspo-

djelu obradivog zemljišta, a ne pašnjaka (Čače 1994/1995: 122–123). Poznato je da ukoliko se određene kulture predugo uzgajaju na istom zemljištu, vremenom ono može izgubiti na kvaliteti. S druge strane, može se iznijeti i druga hipoteza u vezi sa Strabonovim podatkom o podjeli delmatskog zemljišta. Jedan od mogućih razloga može biti taj što su određene parcele osam godina koristili stočari i to je period kad se zemlja odmara od intenzivne zemljoradnje. Uz to, stoka značajno doprinosi plodnosti zemljišta, budući da njen izmet služi kao gojište (Šaćić Beća *et al.* 2021: 244–245). Pored žita u Delmati su još uzgajali divlju repu i mrkvu, kako to sugeriše rimski filozof iz drugog stoljeća Posidonije (Posidon. *Athen.* 9.8 p. 369 CD). Istraživanja još nisu utvrdila da li su te kulture bile samonikle ili je posrijedi planski uzgoj (Sanader 2006: 162).

Autohtono stanovništvo je tradicionalno upotrebljavalo žrvanj, koji je funkcionisao tako da se žito stavljalo na površinu kamena, a onda se mrvilo s manjim ovalnim kamenom koji se nalazio iznad. Nema dokaza da su indigene zajednice prije rimske okupacije upotrebljavale mlinove koji su radili na principu životinjske snage. Hljeb i druga peciva zasigurno su imali važnu ulogu u prehrani u predrimskom periodu, jer su u mnogim ostacima kuća pronađene peći i ognjišta za pečenje hljeba. Zanimljivo to što se upotreba peke (zvonolike keramičke posude za pečenje), koja je i danas popularna u ovom dijelu Europe, može povezati s Ilirima. Da je riječ o predslavenskoj metodi pečenja potvrđuju nalazi prenosnih keramičkih peka (Imamović 1987: 34–35; Šaćić Beća *et al.* 2021: 244–245).

Delmati i drugi ilirski narodi iz unutrašnjosti Ilirika, koji nisu mogli lokalnom proizvodnjom zadovoljiti svoje potrebe za žitom, u predrimskom periodu morali su kupovati žitarice. Glavni posrednici u toj kupovini bili su ilirski Daorsi, koji su u Naroni uzimali žito i preprodavali ga svojim susjedima u unutrašnjosti. Ove tvrd-

nje su i arheološki potvrđene, jer su u njihovoj prijestolnici Daorsonu (Ošanići kod Stoca) pronađeni veliki pitosi (velika trbušasta keramička posuda), koji su služili za pohranjivanje žita (Škegro 1999: 188; Šaćić Beća *et al.* 2021: 244–245). Nalazi karboniziranih žitarica potvrđuju koju su važnost ove kulture imale u ishrani ljudi i stoke u jadranskom zaleđu.

Uvoz žitarica je nesumnjivo bila važna grana privrede, što indirektno potvrđuje još jedan Strabonov navod. Opisujući Oktavijanov uspjeh protiv Japoda 35/34. godine p. n. e., Strabon ističe kako je „japodska zemlja siromašna i da taj narod najvećim dijelom živi od prosa“ (Strab. 7. 5. 4). U sjevernom dijelu Dalmacije gdje su živjeli Japodi glavno tovarište za uvoz žita bila je Senija (Senj), koja je bila ishodište najkraćeg kopnenog puta koji je u predrimskom, a kasnije i rimskom periodu povezivao priobalje sa japodskom unutrašnjosti (Glavičić 1992/1993: 96). U zamjenu za žitarice autohtono stanovništvo je vjerovatno davalo stočarske proizvode, budući da je ipak stočarstvo u unutrašnjosti bilo osnovna grana privrede.

AGRONOMIJA U RIMSKOM PERIODU

Konačnom uspostavom rimske vlasti na ovom prostoru, odnosno u periodu nakon Velikog ilirskog ustanka (6–9. godine), započinje svojevrsna poljoprivredna revolucija, pošto Rimljani počinju isušivati močvare i dio pašnjaka pretvaraju u poljoprivredna zemljišta. Također, s Rimljanima dolaze i nove tehnike obrade zemljišta, načina uzgoja različitih kultura, te se unapređuje proizvodnja određenih alata koji se koriste u obradi zemljišta (Thurmond 2006: 111). Nove kulture koje su Rimljani donijeli u unutrašnjost Dalmacije jesu ovas, buranija, luk, peršun, kupus, repa, gljive, a od voćnih vrsta breskve, nar, šljive, višnje, narandže, te masline i rogač (Busuladžić 2014: 50). Te su nove kulture značajno obogatile prehranu domaćeg

stanovništva, koja se uglavnom bazirala na hrani životinjskog porijekla.

O uzgoju poljoprivrednih kultura u provincijama određeni zaključci se mogu donijeti na osnovu podataka koje rimski pisci donose u općem kontekstu, pišući o poljoprivredi svoje domovine. Tako Plinije Stariji dijeli sve žitarice u dvije kategorije: žitarice kao što su ječam i pšenice, te mahunarke poput graha i slanutka. Pored toga, Plinije navodi da su Rimljani dijelili žitarice na proljetne (proso, leća, slanutak, pšenica) i jesenje (mekka pšenica, ječam, mahune) (Plin. *HN* 18. 48–51). Iako se danas mahunarke ne ubrajaju u žitarice, Rimljani su ih ubrajali među njih zbog toga što se mahunarke, poput žitarica, stabiliziraju sušenjem. Uz to, Rimljani su ponekad pravili i hljeb od mahunarki (Thurmond 2006: 17). Uz pšenicu, najvažnija žitarica bilo je proso, od kojeg su se pravile ukusne kaše, a koristio se i za pravljenje piva (Plin. *HN* 21. 10). Iz kasnoantičkih izvora znamo da se pivo koje je pravilo domaće stanovništvo u ilirskim provincijama zvalo *sabaia*. Pravilo se od varenog ječma ili žita. To nije bilo jako alkoholno piće, budući da procenat alkohola nije prelazio 5 % (Milečević Bradač 1999: 69).

Rimljani su domaćem stanovništvu prenijeli tehniku pravljenja kvasca od prosa. Naime, od prosa se pravio svojevrsni kiseli hljeb koji se koristio kao baza za svakodnevno pečenje hljeba. Način pripreme je bio takav da bi se brašno od prosa namaklo u mošt (lat. *mustum* – iscijeđeni sok grožđa). Poslije toga bi se umijesilo i ostavilo da odstoji i fermentira. Plinije je tvrdio kako bi tijesto napravljeno na ovakav način ostalo svježije kroz čitavu godinu (Plin. *HN* 18. 102–104; Ožanić Roguljić 2019: 32). Velike količine prosa nađene su na jednom od arheoloških lokaliteta iz drugog stoljeća na prostoru Like (Lički Ribnik) (Ožanić Roguljić 2019: 32). Budući da je to prostor koji se povezuje s predrimskom teritorijom Japoda, ovdje se jasno prepoznaje kontinuitet proizvodnje prosa iz predrimskog u antički peri-

od. Zanimljivo je da na spomenutom lokalitetu nisu pronađeni tragovi drugih žitarica, što svakako odgovara ranije spomenutom Strabonovom svjedočenju o siromašnoj japodskoj zemlji u kojoj narod jede samo proso.

Pored Plinija Starijeg, najviše podataka o rimskoj poljoprivredi ostavili su Katon Stariji, u svom priručniku *De Agri Cultura*, objavljenom oko 180. godine stare ere, Varon u djelu *Res Rusticae*, objavljenom 35. godine stare ere i Kolumela u svojoj knjizi *De Re Rustica*, objavljenoj između 35. i 45. godine naše ere. Sva trojica su bili bogati zemljoposjednici. U svim navedenim djelima mogu se naći podaci koji impliciraju određene analogije u proizvodnji poljoprivrednih kultura i u provincijama u koje je spadao Ilirik, a kasnije Dalmacija. Treba imati u vidu da svi spomenuti autori poljoprivredu posmatraju iz perspektive mediteranske civilizacije, pa stoga na prvo mjesto stavljaju uzgoj vinove loze i maslina, tipičnih mediteranskih biljaka, nasuprot poljoprivredi i ratarstvu – granama agronomije koje su bile zastupljene u unutrašnjosti.

Uzgoj vinove loze i maslina u unutrašnjosti može se najbolje pratiti u zaleđu Narone u periodu od prvog do petog stoljeća. Vino i masline su se proizvodili na širem području oko današnje Čapljine, Čitluka i Ljubuškog (Škegro 2006: 166). Jedan arheološki nalaz posebno se ističe kao dokaz proizvodnje vina i maslinovog ulja na prostoru današnje Hercegovine, odnosno unutrašnjosti rimske Dalmacije. U pitanju je *torkular* (presa za cijedenje plodova). Ovi predmeti su pronađeni u ostacima rimskih poljoprivrednih gazdinstava (*villae rusticae*) u Mogorjelu i Višićima kod Čapljine, Brotnju kod Čitluka i Bihovu kod Trebinja (Čremošnik 1965: 168; Bojanovski 1969: 27, 36–37; Paškvalin 1976: 291; Busuladžić 2011: 85).

Proizvodnja vina bi se mogla povezati i s poštovanjem kulta boga Libera – božanstvom koje se poistovjećuje s grčkim Dionisom, bogom vina i plo-

dnosti. U okolini Ljubuškog su pronađena tri votivna spomenika posvećena ovom božanstvu (*CIL* 03, 01790 = *CIL* 03, 06362 = *CIL* 03, 08484 = *CIL* 03, 01790 add. p. 2321, 121 = EDH 050262 = EDCS-26600663 = lupa 24182; *CIL* 03, 01789 = *CIL* 03, 06363 = *CIL* 03, 08485 = *AE* 1999, 1221 = EDH 050265 = EDCS-26600661 = lupa 24363; Dodig 2014: 142). Na osnovu analize teksta uklesanih na dva od spomenuta tri spomenika spominje se hram boga Libera, čiji ostaci još nisu otkriveni. Treba napomenuti da postoje teze u nauci da se kult Libera na prostoru Ljubuškog možda treba povezati s vojskom, jer se na Humcu kod Ljubuškog nalazi najveći rimski vojni logor u unutrašnjosti Dalmacije. Naime, u dunavskim legijama Liber je smatran božanstvom vojske i zajedno s boginjom Liberom često je bio poštovan među vojnim božanstvima u Pannoniji i Daciji, a vojnički karakter kulta moguće da je prenesen i u Dalmaciju (Marić 2021: 179). Ipak, općenito se smatra da su poštovaoci ovog kulta u području donje Neretve dolazili iz različitih društvenih slojeva, poput trgovca vinom, lokalnih elita, vlasnika poljoprivrednih imanja, kao i ljudi skromnijega društvenog statusa koji su živjeli od uzgoja vinove loze kao radnici na imanjima (Gabričević 1987: 152; Dodig 2014: 144). Prisustvo Liberovog kulta potvrđeno je na prostoru Duvanjskog, Glamočkog i Livanjskog polja, odnosno prostora koji se smatra središtem delmatskog teritorija, te na prostoru Bihaća, Zenice, Rogatice, Briševa itd. (Imamović 1977: 160–164; Marić 2021: 178–182). U nauci postoje teze da se iza Liberovog kulta na prostoru koji se povezuje s peregrinskom *civitas* Delmata zapravo krije neko domaće božanstvo (Paškvalin 1986: 68–69; Dodig 2014: 144; Marić 2021: 181–182). Budući da su se Delmati dosta rano, preko grčkih kolonija, Tragurija i Epetija, koje su graničile sa njihovom teritorijom, mogli upoznati s vinogradarstvom, nije nemoguće da je kroz proces *interpretatio Romana* njihovo epihorsko božanstvo plodnosti i vina izjednačeno s rimskim bogom Liberom.

U domaće agrarne kultove može se ubrojati kult Silvana Mesora. Pojava Silvanovih votivnih spomenika s epitetom *Messor* je izuzetno važno za izučavanje poljoprivrede u unutrašnjosti Dalmacije. Taj epitet se može prevesti kao *žetelac*. Silvanovi spomenici s ovim epitetom pronađeni su također na teritoriju koje je u ranom carstvu naseljavala *peregrinska civitas* Delmata (antički Rider, Danilo u zaleđu Šibenika i Bosansko Grahovo) (*ILJug I*, 175 = EDH 033166 = EDCS-1000027; *CIL* 03, 0986 = *CIL* 03, 14970 = *ILJug I*, 176 = EDH 033169; *CIL* 03, 14970 = EDH 033939 = EDCS-30301376). Naime, epitet *Messor* ukazuje na to da se privreda na njihovom području uveliko temeljila, uz stočarstvo, koje inače personalizira Silvan, i na poljoprivrednoj proizvodnji (Rendić-Miočević 1989: 482). Pored epiteta *Messor*, na nekoliko Silvanovih spomenika iz Trilja, Nina i Danila u Hrvatskoj se pojavljuje srp kao ikonografski element koji simbolizira agrarni karakter njegovog kulta u unutrašnjosti provincije (Perinić 2016: 19). Novija istraživanja pokazuju da Silvana Mesora ne treba posmatrati odvojeno od Silvanovog kulta ako se ima u vidu činjenica da poljoprivredna berba mora podrazumijevati prethodnu pripremu zemljišta, što uključuje krčenje šume, gdje je potrebno (Perinić 2016: 26). Ranije teze da je *Messor* autohtono delmat-sko božanstvo poljoprivrede u savremenoj nauci nisu prihvaćene. Kao i u drugim dijelovima Carstva, Silvanov kult je prolazio kroz određene transformacije koje su bile uslovljene socijalnim, kulturološkim i ekonomskim faktorima. U slučaju spomenika na kojima Silvan ima epitet *Messor* očigledna je prilagodba njegovog kulta duhovnim potrebama poljoprivrednika.

Nakon konačne uspostave vlasti u Iliriku, Rimljani su izvršili konfiskaciju najplodnije zemlje od domaćeg stanovništva. Može se pretpostaviti da je jedan dio tog zemljišta domaćem stanovništvu davan na korištenje uz određene rimske uslove, koji su uglavnom bili povezani s poreznom po-

litikom. Ostatak zemljišta su Rimljani iskoristili da nasele svoje veterane i kolona. Manji dio obradivog zemljišta bili su carski posjedi (*fundusi, praedia*). Na njima su se proizvodile velike količine žitarica potrebnih za prehranu radne snage angažirane u drugim privrednim granama, te vojske. Domaće stanovništvo bilo je uglavnom angažirano kao jeftina radna snaga (Šaćić *et al.* 2021: 247–248).

Ključnu ulogu u poljoprivrednom razvoju unutrašnjosti Dalmacije imale su rustične vile (*villa rustica*). Ta seoska imanja u unutrašnjosti predstavljaju najčešće skup objekata (od koliba koje su građene od trošnog materijala do utvrđenih vila iz razdoblja kasne antike) u kojima je proizvodni segment preovladavajući (Busuladžić 2011: 23–25). Zahvaljujući Vitruviju, mi danas znamo koji su bili standardi koje je morala zadovoljavati jedna *villa rustica*, odnosno kako bi npr. trebalo da izgledaju podrumi, žitnice, smočnice i drugi prateći objekti za proizvodnju (Vitruv. 6. 6. 5). Katon opisuje različita oruđa koja treba da ima jedno idealno seosko imanje (Cato Agr. 14. 2). Taj rimski zemljoposjednik jasno je definisao šta je npr. uloga upravitelja imanja vilika (*villicus*) i upraviteljeve žene (*villica*) (Cato Agr. 2. 4). Na osnovu sačuvanih epigrafskih spomenika utvrđeno je da su i seoska imanja i u unutrašnjosti Dalmacije bila povjerena na upravu vilicima. Upravitelj na seoskim imanjima unutrašnjosti javlja se npr. na jednom međašnom spomeniku iz Kosjereva kod Bileće (*ILJug* 0647 = EDH – 033908 = EDCS10000662). Spomenuti natpis je pronađen u blizini jedne od najvećih rimskih vila u unutrašnjosti, čiji su ostaci otkriveni u Paniku kod Bileće (Čremošnik 1974: 130; Bojanovski 1988: 84). Posao vilika je bio izuzetno složen, pošto je bio zadužen da vodi računa o svim segmentima funkcionisanja imanja, uključujući nabavku alata za poljoprivredu i kontrolu žetve. Vilici su dolazili iz robovskog staleža, a njihove partnerice, koje spominje Katon (*villica*), birao je vlasnik imanja (*possessor*) (Marić 2014: 137–

138). Inače, Katon je bio pristalica intenzivne poljoprivrede i tako je precizirao da jedno seosko imanje od 60 hektara treba da posjeduje troja kola, šest rala, jednu drljaču, osam teških ašova, osam velikih dvozubih motika, četiri ašova, pet lopata, dvoje grablje, osam kosa, šest srpova, pet kosijera, tri sjekire, tri klina, tri zaprege za volove, konjsku opremu za šest konja (Cato Agr. 1. 52).

Važna novina koju su Rimljani donijeli na prostor Dalmacije bila je upotreba đubriva, što je značajno povećalo plodnost zemljišta, posebno u unutrašnjosti, gdje je zemlja bila dosta loše kvalitete. Dolaskom Rimljana đubre se skupljalo sistemski, te raznosilo po površinama koje su predviđene za sjetvu, odnosno sadnju. Jedna od metoda je bila ta da su se polja palila, a pepeo onda raznosio po njima. To je bio proces koji je prethodio oranju, koje se vršilo dva puta godišnje. Najprije se zemlja orala u proljeće, a drugi put u jesen. Proljetno oranje je bilo duboko i ono je bilo važnije, dok je jesensko rađeno s ciljem da se teren iznivelira i usitni grumenje za proljetnu sjetvu. Drugo oranje vršeno je obično u septembru (Busuladžić 2014: 53). Kao i danas, oranje je bilo jedna od najvažnijih faza u poljoprivrednim radovima, jer se na taj način moglo zaštititi sjeme od štetočina, te omogućiti bolje klijanje, kao i spriječiti smrzavanje ploda.

Na osnovu arheoloških istraživanja može se steći slika o alatu koji je korišten u poljoprivredi u rimsko doba u unutrašnjosti Dalmacije. Tako su u rimsko doba na ovim prostorima korišteni ašovi koji su se dijelili na dvije vrste. Oni koji su korišteni za duboko kopanje zvali su se *bipalium*, a oni za okopavanje *scudicia* (Busuladžić 2011: 80). Kao i u savremenoj poljoprivredi, izuzetno važna alatka bila je lopata (*rutrum*), koja je mogla imati različit oblik, uslovljen kvalitetom zemljišta i svrhom upotrebe. U masovnoj upotrebi na poljoprivrednim imanjima bio je predmet koji se nazivao *sarculum*, *ligo* ili *marra*, odnosno budak. Taj

predmet je imao višestruku upotrebnu funkciju. Korišten je za pravljenje brazdi, usitnjavanje zemlje, uklanjanje businja, čak je ponekad mijenjao ralo i plug. Arheolozi su definisali čak pet različitih tipova ovog oruđa koji su korišteni u unutrašnjosti Dalmacije. Na prostorima gdje je zemlja bila lakša za obradu, manje je korišten budak, a više motika. Svrha korištenja ovog predmeta nije se razlikovala puno od današnje. Naime, motika je korištena za okopavanje, prekrivanje sjemena zemljom, kopanje kanala za navodnjavanje i slično. Postojalo je više vrsta motika koje su se razlikovale po obliku sječiva. *Sarculum* je latinski naziv za krapu, odnosno pijuk. Riječ je o oruđu koje je također imalo važnu ulogu u obradi zemlje, jer je zbog svog oblika bilo vrlo praktično za široku upotrebu. Tu alatku karakterišu dva duga uska kraka s obje strane ušice i najčešće je krampa korištena u poljoprivredi za okopavanje i razbijanje grumnja. Primjerci ove alatke u unutrašnjosti Dalmacije pronađeni su na prostoru srednje Bosne i jugozapadne Hercegovine (Popović 1988: 33–39; Thurmond 2006: 28; Busuladžić 2011: 79–82).

Svakako, neizostavna alatka u poljoprivredi rimskog razdoblja bio je plug, koji se sastojao od tri dijela: rala, crtala i gredelnice – lanaca za povezivanje grede s kolicima. U unutrašnjosti Dalmacije otkriveno je više nalaza spomenutih djelova pluga. Prije dolaska Rimljana stanovništvo koje je živjelo istočno od rijeke Drine koristilo je keltska rala, a u rimskom periodu taj željezni dio pluga je značajno unaprijeđen. Važno je napomenuti da su u većini ostataka rimskih vila na prostoru današnje Bosne i Hercegovine pronađeni oni koji se razlikuju po svom obliku i dimenzijama. Drugi važan dio pluga bilo je crtalo ili *culter*, čija je izrada usavršena također u rimskom periodu. To je sječivo u obliku noža koje je sjeklo tlo vertikalno ispod raonika, čime je olakšavalo proces oranja tvrde zemlje. Raonik se čistio predmetom koji se zvao *rallum* (otikač). To su bile male lopate koje

su imale sječiva ovalnog ili lepeza-stog oblika. Da je i ovaj predmet bio jako zastupljen u poljoprivredi rimskih provincija u jugoistočnoj Europi potvrđuju nalazi iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i s Kosova (Busuladžić 2014: 59–67).

Srp koji se kao simbol poljoprivrede pojavljuje u ikonografskoj predstavi Silvana Mesora očito je bio predmet od velike važnosti u poljoprivrednoj djelatnosti. Potvrđuju to monogobrojni arheloški nalazi (*falx messoria*, *falx stramentaria*). Premda njegova upotreba datira iz prahistorije, Rimljani su usavršili ovo oruđe koje se primarno koristilo za žetvu žitarica. Radi lakšeg manevrisanja, oni su ujednačili prednji i zadnji dio srpa. Proces žetve žita je izgledao tako da se žitarica držala lijevom rukom, a desnom sijeklo pokretom prema sebi. Pored srpa, za žetvu žitarica korištena je i kosa (*falx faenaria*). Do drugog stoljeća kose su imale kratku dršku i bile prilagođene korištenju samo s jednom rukom. U razdoblju između drugog i trećeg stoljeća počinju se masovno koristiti kose s dugom drškom. Za krčenje korova i nepoželjnog rastinja na poljoprivrednim imanjima korišten je kosijer, koji se zajedno sa srpom i kosom ubraja u skupinu oruđa koju su Rimljani nazivali *falces*. Ovaj predmet je imao zaista širok spektar upotrebe. Njime se potresivala vinova loza i brali su se plodovi. Svojim izgledom malo je podsjećao na srp, ali za razliku od srpa nije imao šiljast oblik već široke oštrice (Busuladžić 2011: 83–84; Busuladžić 2014: 73–78).

Pored obične motike, u poljoprivrednim radovima u unutrašnjosti Dalmacije korištene su i dvozube motike koje su imale čekić na jednoj strani. Ove motike su zbog svog oblika bile prilagođene za čišćenje tvrdog kamenog tla, što je posebno bilo važno u procesu sadnje vinove loze. Kada je riječ o poljoprivrednim alatima, svakako treba spomenuti i grablje (*rastrum*). One su služile za površinsko, plitko oranje zemljišta. Također, korištene su za uklanjanje sitnog busenja

i kamenja (Popović 1988: 47–48; Busuladžić 2014: 79–80). U vezi s poljoprivrednim alatom treba istaći da je uglavnom sačuvan djelimično, budući da su djelovi koji su napravljeni od drveta uslijed klimatskih i drugih okolnosti uništeni.

Sudeći prema epigrafskim spomenicima, poljoprivredna djelatnost u unutrašnjosti Dalmacije nije se temeljila na robovskoj radnoj snazi. Naime, u unutrašnjosti je pronađeno svega nekoliko epigrafskih spomenika na kojima se spominju robovi (Marić 2014: 136–145). Stoga se može pretpostaviti da je na imanjima radilo slobodno stanovništvo koje je bilo domaćeg porijekla.

Na kraju, treba podvući da su arheološki nalazi jedini sačuvani izvori poljoprivredne djelatnosti u unutrašnjosti, budući da narativni izvori o tome uopće ne govore. Teško je procijeniti koliko uspješno danas mi možemo odgovoriti na neka od važnih pitanja koja se odnose na poljoprivredu jadranskog zaleđa. Paralele koje pravimo s rimskom agronomijom drugih provincija nisu zasigurno najsretnije rješenje, jer poljoprivreda ovisi od klimatskih i drugih faktora koji se značajno razlikuju od područja do područja. Također, u istraživanju ove teme moramo izbjegavati komparaciju sa savremenim dobom, jer je rimski poljoprivredni sistem bio jedinstven. Primjetno je i to da zbog nedostatka izvora ova problematika nije adekvatno zastupljena u savremenoj literaturi. Može se zaključiti da je unutrašnjost rimske Dalmacije predstavljala mikroregiju koja je morala imati vlastita pravila poljoprivrednog razvoja, koja su diktirali u prvom redu prirodni, a potom i socijalni uslovi.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

CIL 03: *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. Th. Mommsen). Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.

EDH: *Epigraphische Datenbank Heidelberg*. Heidelberger Akademie der Wissenschaften. <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> (pristupljeno 3. 12. 2024).

EDSC: *Epigraphik Datenbank Clauss / Slaby*. Frankfurt. http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php (pristupljeno 29. 11. 2024).

ILJug: *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. Anna et Jaro Šašel), *Situla* 5, 1963: 1–451; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt* (eds Anna et Jaro Šašel), *Situla* 19, 1978: 452–1222; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (eds Anna et Jaro Šašel), *Situla* 25, 1986: 1223–3128.

LUPA: *UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments*. Friederike und Ortolf Harl, Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern. <http://lupa.at> (pristupljeno 3. 1. 2025).

Narativni izvori

Cato the Elder. 1934. *De Agricultura* (eds William Hooper and Harrison Boyd Ash). Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

Plinije Stariji. 2004. *Zemljopis starog svijeta* (ur. Uroš Pasini). Split: Književni krug.

Plinius Secundus (C.). 1988. *Naturalis historia* III/IV (eds Gerhard Winkler & Roderich König). München: Zürich: Artemis Verlag.

Polibije. 1998. *Istorije* (ur. Marijana Ricl). Novi Sad: Matica srpska.

Poseidonius. 1923–1959. *Fragmente der Griechischen Historiker* (ed. Felix Jacoby). Leiden: Brill.

Pseudo-Scylax. 1989. *Pseudo-Scylax's Periplus: Text, Translation, and Comme-*

ntary (ed. Lionel Casson). New Jersey: Princeton University Press.

Strabo. 1954. *The Geography of Strabo* (ed. Horace Leonard Jones). Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

Stephani Byzantii. 2009. *Ethnicorum quae supersunt* (ed. August Meineke). Montana: Kessinger Publishing.

Vitruvius. 1931. *On Architecture* (ed. Frank Granger). Cambridge (Mass.): Harvard University Press.

Literatura

Bojanovski, Ivo. 1969. „Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara“. *Naše starine* 12: 27–54.

Bojanovski, Ivo. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Busuadžić, Adnan. 2011. *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman Villas in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Busuadžić, Adnan. 2014. *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine / Iron Tools and Implements of the Roman Period in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Čače, Slobodan. 1994–1995. „Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr. 7. 5. 5)“. *Diadora* 16–17: 101–133.

Čremošnik, Irma. 1946. „Rimska vila u Višićima“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 20: 147–260.

Čremošnik, Irma. 1974. „Rimsko naselje na Paniku kod Bileće“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 29: 41–164.

Dodig, Radoslav. 2014. „Kult boga Libera na području Ljubuškoga“. *Cleuna* I (1): 139–148.

- Gabričević, Branimir. 1987. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*. Split: Književni krug.
- Glavičić, Miroslav. 1992/1993. „Prilozi proučavanju poleogeneze i urbanističkog razvoja Senije“. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 19: 79–104.
- Imamović, Enver. 1977. *Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: „Veselin Masleša“.
- Imamović, Enver. 1987. „Osvrt na stočarstvo predantičkog i antičkog doba na području rimske provincije Dalmacije“. *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 14: 21–44.
- Kirigin, Branko, Katunarić, Tea i Lucijana Šešelj. 2005. „Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji“. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98: 7–21.
- Marić, Almir. 2014. „Servile caput. Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije“. *Godišnjak / Jahrbuch Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH* 43: 135–148.
- Marić, Almir. 2021. „Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini“. *Godišnjak Udruženja BATHINVS Acta Illyrica* 5: 171–192.
- Miličević Bradač, Marina. 1999. „Bromos ou Bromios: Bromo, a ne Bromije (Anth. Pal. 9. 368)“. *Opuscula archaeologica* 23–24: 65–76.
- Ožanić Roguljić, Ivana. 2019. „Crtice o prehrani u rimsko doba na prostoru Like“. *MemorabiLika: časopis za povijest, kulturu i geografiju Like (jezik, običaji, krajolik i arhivsko gradivo)* 2: 31–37.
- Papazoglu, Fanaula. 1969. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Paškvalin, Veljko. 1976. „Antički tor-
kular u Bihovu kod Trebinja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 29: 283–293.
- Paškvalin, Veljko. 1986. „Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 40/41: 61–70.
- Perinić, Ljubica. 2016. *The nature and origin of Silvanus' cult in Roman provinces of Dalmatia and Pannonia*. Oxford: Archaeopress.
- Popović, Ivana. 1988. *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*. Beograd: Narodni muzej.
- Rendić-Miočević, Duje. 1989. *Iliri i antički svijet: ilirološke studije: povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika*. Split: Književni krug.
- Sanader, Mirjana. 2006. „O antičkoj provincijalnoj arheologiji u Hrvatskoj, s naglaskom na gospodarstvu“. *Opuscula archaeologica* 30: 143–182.
- Suić, Mate. 1953. „Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo Skilakovog Peripla“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 8: 111–129.
- Šaćić Beća, Amra, Mesihović, Salmedin i Edin Veletovac. 2021. *Magični svijet Ilira: historija zaboravljene civilizacije*. Sarajevo: Mladinska knjiga.
- Šašel Kos, Marjeta. 2013. „The 'great lake' and the Autariatai in Pseudo-Skylax“. *Les Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité* 125: 247–257.
- Škegro, Ante. 1999. *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Škegro, Ante. 2006. „The economy of Roman Dalmatia“. In: Davison, David, Gaffney, Vince & Emilio Marin (eds). *Dalmatia: Research in the Roman Province 1970–2001. Papers in Honour of J. J. Wilkes*. Oxford: Archaeopress. Publishers of British Archaeological Reports, 149–173.

- Thurmond, David L. 2006. *A Handbook of Food Processing in Classical Rome: For Her Bounty No Winter (Technology and Change in History)*. Leiden: Brill.
- Vasilj, Snežana i Mesliša Forić. 2008. „Istraživanje grobne humke na lokalitetu Desilo“. *Godišnjak / Jahrbuch Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH* 35: 45–78.
- Wilkes, Johan J. 2001. *Iliri*. Split: Laus.
- Zaninović, Marin. 1965. „Ilirsko pleme Delmati“. *Godišnjak / Jahrbuch Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH* 3: 5–102.

AGRICULTURE AND FOOD PRODUCTION IN INTERIOR ROMAN DALMATIA

Abstract: The natural potential of the territory inhabited by the Illyrians ensured that, alongside animal husbandry, agriculture was one of the main economic activities both during the period of indigenous independence and later under Roman rule. The agricultural crops cultivated by the indigenous inhabitants of Illyricum included emmer wheat, barley, cornmeal, peas, lentils, apples, pears, dogwood, blackthorn, olives, spelt, millet, carrots, wild beet, vines, and hazelnuts. Greek authors who described pre-Roman agriculture primarily focused on the islands, coastal areas, and the immediate hinterland of Dalmatia. The fertility of this part of Illyricum was mentioned by writers such as Hecataeus, Pseudo-Scylax, Theopompus, Pseudo-Aristotle, and Strabo. However, caution is needed when analyzing these sources, as they often relied on secondary information. With the arrival of the Romans in Illyricum, agricultural production improved significantly. The Romans introduced new land cultivation techniques to their Illyrian provinces (Dalmatia and Pannonia), enhancing the cultivation of existing crops and introducing new ones. In Dalmatia, they introduced oats, string beans, onions, parsley, cabbage, beet, mushrooms, carob, peaches, pomegranates, plums, cherries, and oranges. The leaders of agricultural advancement in Dalmatia were imperial estates (*fundus*, *praedia*), Roman rural farms, and *villae rusticae*. These estates produced large quantities of wheat to sustain the workforce engaged in various economic activities and to supply the military. The indigenous population primarily worked as a source of cheap labor.

Keywords: Illyricum, province of Dalmatia, archaeological finds, *villa rustica*, region, agricultural crops, *fundus*, *praedia*

Izdavač | *Publisher*

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | *Association for Cultural Developement “Bauo”*
Krš Medinski 1, 85300 Petrovac na Moru, Crna Gora | *Montenegro*
www.kontekstikulture.me | www.bauo.me

Lektura i korektura | *Language Editing*

Jasmina Bajo

Prevod, lektura i korektura (engleski) |
Translation and Language Editing (English)

Milica Stanić Radonjić

Dizajn i prelom | *Design and Layout*

MM Digital d. o. o., Budva

Štampa | *Printed by*

Brigada, Beograd

Tiraž | *Circulation*

200

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
ISSN 3027-4222
COBISS.CG-ID 27838724

Copyright © Društvo za kulturni razvoj „Bauo“, 2025

